

АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я В СВІТЛІ ДЕНДРОДАТ

Вперше в похованнях ямної культури виявлено добре вцілілу деревину дуба, що уможливило отримання дендрохронологічних дат, а також їх зіставлення з датами ^{14}C .

Ключові слова: ямна культура, абсолютна хронологія, ^{14}C датування, дендрохронологічне датування, транспортні засоби.

Проблеми абсолютної хронології ямної культури (ЯК) — одного з найграндіозніших явищ давньої історії Східної Європи — попри значне накопичення дат ^{14}C , все ще лишаються дискусійними. В кургані в м. Кіровоград вперше для ЯК виявлена добре вціліла деревина дуба, за якою визначено дати для трьох поховань, що дозволяє зіставити та відкорегувати дані, отримані методом ^{14}C . Інтерес становлять і знахідки частин транспортних засобів, що супроводжували тут два поховання.

Курган, так зв. Сугоклеїська Могила, був розкопаний автором у 2004 р. експедицією Інституту археології НАНУ, яку очолював Ю.В. Болтрик. Колись він входив до курганної групи, що займала східний край плато розміром $4,0 \times 1,5\text{—}2,0$ км на 3 від місця злиття річок Інгул і Сугоклея (Сугаклея) (рис. 1), знищеної під час будівництва житлового масиву. Єдиний курган уцілів у західній частині міста, в Пд-3 кутку житлового кварталу. На його північній і східній полах стояли торцеві стіни 9-поверхових будинків.

Південний і західний схили насипу були пологі, північний і східний — доволі круті, але те сталося через сучасну будівельну підсипку, що майже повністю знищила цю частину давнього насипу. На східній і південній полах під шаром дерну теж залягало будівельне сміття, а поли були подрізані через неодноразове прокладання комунікаційних мереж, виявлені також рови та бліндажі часів Другої світової війни. На вершині кургану стояла геодезична вишка. Сучасна висота кургану 5,6 м від рівня давнього горизонту (ДГ), діаметр приблизно 50,0 м. У кургані виявлено 26 поховань: 11 ЯК (рис. 2), одне катакомбної культури та 14 бабинської.

Методика розкопок

Курган розкопано бульдозером Т-100 методом паралельних траншей у напрямку Пн—Пд з полишенням проміжних бровок. Ширина основних траншей 4,2—4,7 м, що визначалося особливостями техніки, зокрема радіусом повороту платформи екскаватора, що працював на кінцях траншей для вивезення ґрунту з розкопу, затисненого між будинками. Ширина центральної бровки (5,0 м) була зумовлена розміром фундаменту геодезичної вишки. Через значну висоту центральної бровки після дослідження східної поли кургану та фіксації східного профілю центральної бровки вона була знесена на висоту 4,0 м, і на її місці закладена траншея. Всього отримано сім основних профілів кургану. Для уточнення стратиграфії в східній і центральній бровках були зроблені також поперечні розрізи. За умовний центр прийнята найвища точка кургану, позначена як нульовий репер. Глибини й інші виміри виконані від нього (0) за винятком основних поховань.

Стратиграфія кургану

Архітектура кургану, зведеного винятково над похованнями ЯК, була дуже складна. Найдавнішою була яма (умовно поховання 22) — незавершена чи навмисно полишена. Викид із неї лежав на ПнС на ДГ. Потім на ПдС від цієї ями було здійснене поховання 14, викид з якого перекинув її та тонким шаром був укладений на ПнЗ і 3 від поховання 14. Над цими могилами було зведено ядро майбутнього насипу у вигляді двох чи трьох кіл валів, складених з вальків щільного зволоженого чорнозему зі значною домішкою рослинності. У Пд-3 частині насипу між валами був прохід завширшки 0,5 м, на початку якого на рівні ДГ зафіксовано костри-

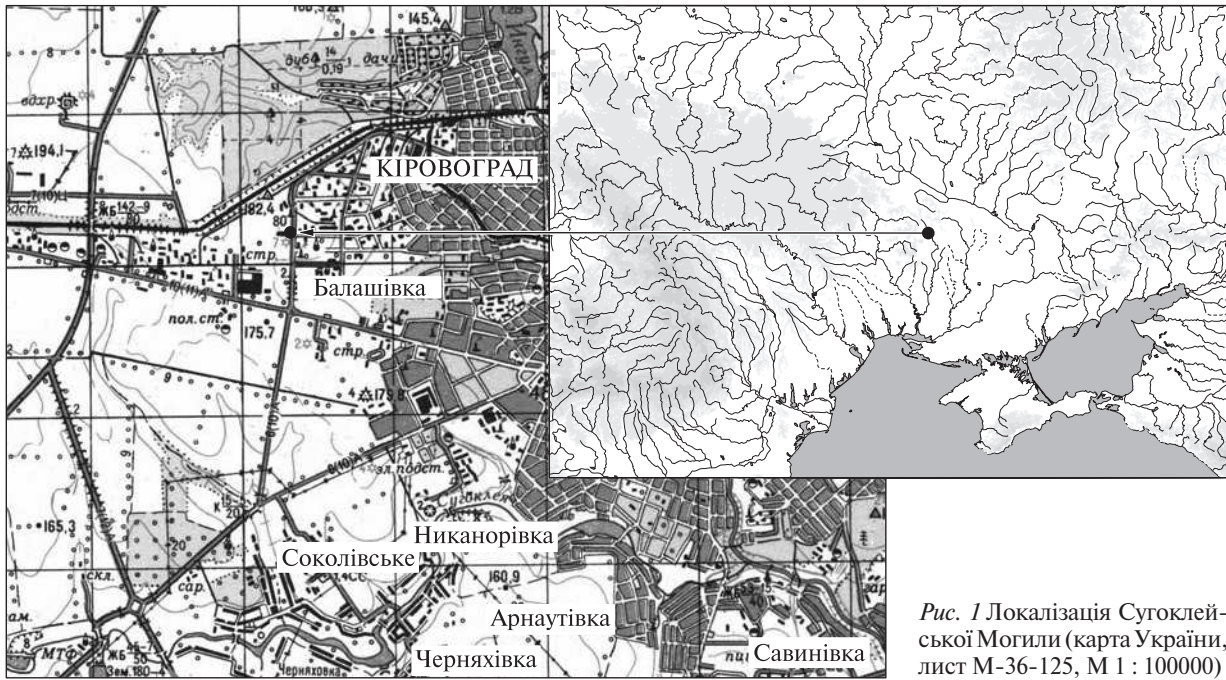

Рис. 1 Локалізація Сугоклейської Могили (карта України, лист М-36-125, М 1 : 100000)

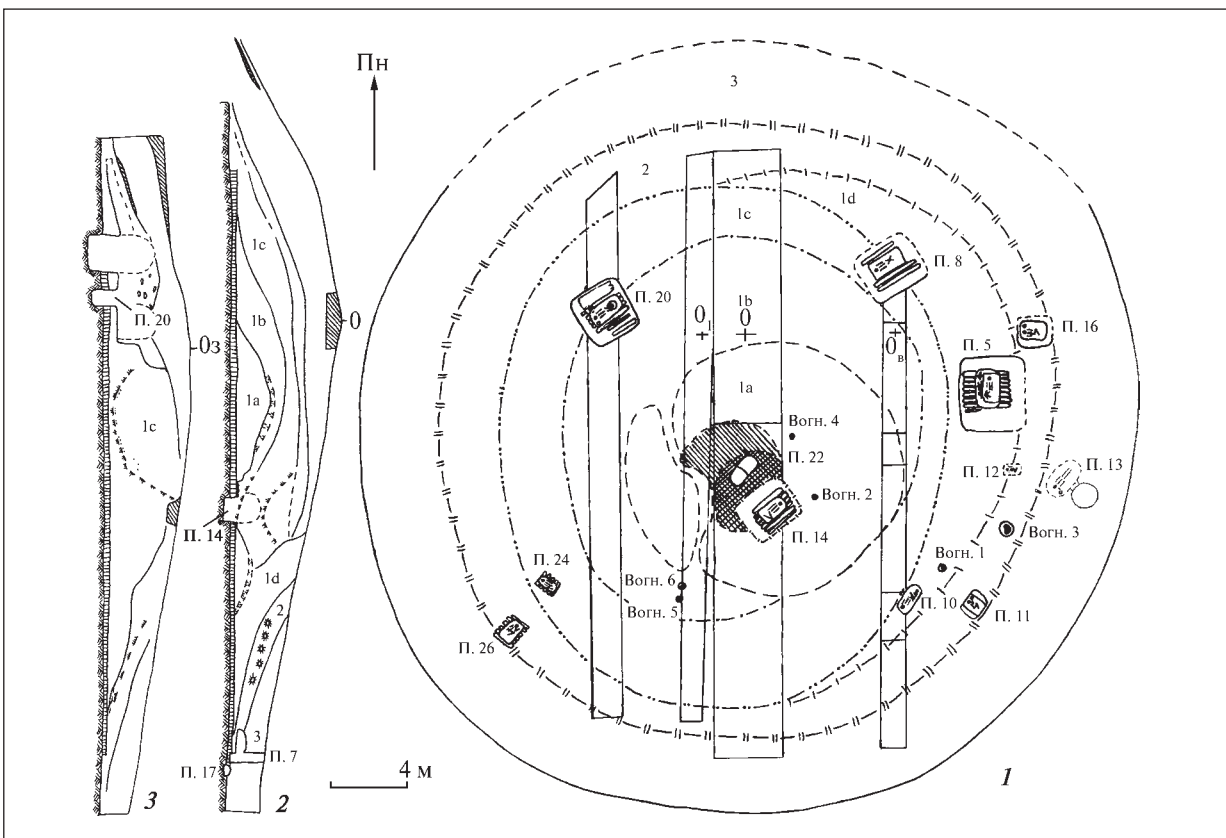

Рис. 2. Сугоклейська Могила: 1 — загальний план з похованнями ямної та катакомбної культур; 2 — східний профіль центральної бровки; 3 — західний профіль західної бровки

ще 6 у вигляді округлої ями з прогорілим ґрунтом і деревним вугіллям. Діаметр кострища 0,50 м, висота стін ями 0,15 м, ґрунт прогорів на

2,0 см. Центр давнього кургану був зміщений на 6,0 м на Пд від сучасного. Висота ядра становила щонайменше 1,6 м, діаметр — 17,5 м.

Надалі зведення насипу продовжили вкладанням чорноземних вальків у нові вали з досить крутими схилами з наступним заповненням простору між ними. Зростання насипу відбувалося в західному напрямку. На схилі одного з таких валів, на південь від першого кострища, виявлено ще одне (№ 5) на глибині 5,1 м діаметром 0,5 м. Висота кургану на цьому етапі становила щонайменше 2,5 м, діаметр — 24,0 м. Надалі насип збільшили до висоти 3,5 м, а діаметр — до 30,0 м. Можливо, з цим насипом пов'язані ще два кострища (2 і 4) у вигляді прогорілого ґрунту й дрібних фрагментів деревного вугілля, виявлених на ПдС від 0. Обидва округлі діаметром 0,2 м. Південна пола насипу була дуже крута. Але зовнішня аморфність ґрунту насипів, простежених в основних профілях, не дозволяє впевнено реконструювати кількість і форму шарів. Чіткіше вони фіксувалися в поперечних розрізах східної бровки. В цей насип послідовно, очевидно з незначною перервою, були впушені поховання 8 і 20. Досипки, що їх перекривали, були зроблені з чорнозему зі значними вкрапленнями глини та мали локальний характер, збільшивши діаметр кургану в Пн-С напрямку до 36,0 м.

Потім у східну полу кургану було впушено поховання 5, і курган знову досипали чорноземом, змішаним з глиною. Висота кургану сягла десь 6,0 м, а діаметр — 39,0 м. Зі зведенням цієї досипки, очевидно, пов'язані два кострища, виявлені в Пд-С секторі (1 і 3). Перше, за 19,0 м від 0, мало форму овальної в плані ями розмірами 0,6 × 0,4 м, орієнтованої ПнС—ПдЗ. Трохи ввігнуте дно було на глибині 4,3 м, простежена висота стін 0,17 м. Ґрунт прогорів на 3,0 см. На дні знайдено перегорілі дрібні кістки й шматочки деревного вугілля. Друге кострище розміщувалося північніше й також мало вигляд круглої ями діаметром 1,0 м. Чашоподібне дно було на глибині 5,9 м. На висоту 0,15 м яма була заповнена деревним вугіллям і перегорілим ґрунтом.

Припускається, що перераховані поховання були здійснені впродовж відносно короткого проміжку часу, на що вказує відсутність чітких меж між шарами насипу, подібні прийоми його зведення, а також добре вцілілий рівень ДГ під усіма шарами. На насипі, поза основним його ядром, чітко простежувався тонкий «утопаний» шар грязі.

Остання добування кургану щільним лесовим ґрунтом пов'язана з похованням 10, рівень впуску якого зафіксований у профілі східної бровки. Очевидно, тоді було здійснено й поховання 24, на що вказує розміщення його перекриття на схилі насипу, поверхня якої в тому

місці була дуже ущільнена. Діаметр кургану досяг приблизно 50,0 м. Ще три поховання ЯК були впушені без досипок.

Таким чином, у кургані виділяється три стратиграфічні групи поховань ЯК. Перша включає поховання 22, 14, 8, 20 і 5, з якими пов'язано зведення монументальної земляної споруди. Другу групу становлять поховання 10 і 24 у південній частині кургану. В обох цих групах могили розташовані по колу відносно центру, їх об'єднує також скорчена на спині поза небіжчиків. Планіграфічно найпізніші поховання розміщувались у східному секторі (поховання 11, 12 і 16) та ПдЗ (поховання 26) і здійснені скорчено на боці.

Подальше функціонування кургану пов'язане із впуском поховання 13 катакомбної культури та влаштуванням могильника бабинської культури. Оскільки останній опубліковано (Ніколова, Разумов 2012), тут зосередимося на похованнях ЯК, а також подамо єдине поховання катакомбної культури.

Опис поховань

Опис поховань подамо згідно стратиграфії.

Поховання 22 (основне, кенотаф?, рис. 3, 1) розміщувалося за 7,0 м на Пд від 0. Яма прямокутна в плані, 2,2 × 1,2 м, глибина 1,24 м від ДГ, орієнтована ПнС—ПдЗ. До глибини 0,7 м вона була заповнена лесовим викидом із поховання 14. На цьому рівні з Пн-С боку ями був уступ завширшки 1,2 м. Жодних знахідок у ній не було.

Поховання 14 (основне, рис. 3, 2) було за 9,0 м на Пд-С від 0. Через просідання перекриття в насипі утворилася пустота, добре помітна в східному профілі бровки. Яма прямокутна в плані, 1,8 × 1,1 м, глибина 1,0 м від ДГ, орієнтована ПнС—ПдЗ. Могила була перекрита рослинністю, від якої лишилася біла тлінь, що лежала на тонкому шарі лесового викиду, розміщеному на ПнС від ями. Площа його щонайменше 3,5 × 3,0 м. Поверх нього лежав тонкий шар білої речовини (крейда?), а потім — перекриття із семи дубових колод. Довжина їх 3,0 м, діаметр 0,3 м. З Пн-С боку торці центральних колод були обмазані глиною, а з ПдЗ торці крайньої та центральної колод були обвуглені. Площа цього перекриття 3,2 × 2,1 м.

Скелет чоловіка 30—35 років¹ лежав скорчено на спині головою на ПнС. Руки випростані,

¹ Антропологічні визначення та інші спостереження виконані Л.В. Литвиною.

ноги, зігнуті колінами догори, упали праворуч. Череп забарвлений червоною вохрою, поруч лежав шмат такої само вохри. На дні тлінь від підстилки, а в кутках і по центру стін — ямки від кілків. У Пн-З ямці вцілів фрагмент кілка. Діаметр і глибина ямок 3,0—7,0 см.

Поховання 8 (рис. 4) впущене за 8,5 м на ПнС від 0. На глибині 5,04 м влаштовано уступи, на яких уздовж ями лежало перекриття з дубових колод. Довжина їх 3,0 м, діаметр 0,20—0,25 м. Нижче перекриття (вище могила не простежувалася) яма прямокутна в плані, кутки підкреслені жолобками, 2,2 × 1,4 м, орієнтована ПдЗ—ПнС. Дно на глибині 6,46 м (1,42 м від уступів). Скелет чоловіка 45—50 років лежав скорчено на спині головою на ПдЗ. Руки випростані. Ноги, зігнуті колінами догори, упали. На черепі товстий шар червоної вохри, під яким на лобній частині були вертикальні смуги вохри завтовшки 0,2 см (рис. 4, а; фото 1, І). Череп лежав на подушці з органіки. На потилиці сліди дії вогню. На скелеті та дні коричнева тлінь (шкіра?), забарвлена смугами червоної та чорної фарби завширшки 0,1 см. Покривало займало все дно ями. На дні по кутках і по центру стін були ямки діаметром 5,0 см і завглибшки 6,0—15,0 см.

Поховання 20 (рис. 5) впущене за 7,0 м на З від 0 з рівня 3-го конструктивного шару. Через просідання перекриття в насипі над похованням утворилася пустота. Яма квадратна в плані, 3,4 × 3,4 м. На глибині 5,03 м влаштовані уступи, на які спиралося вкладене вздовж ями перекриття. В центральній і південній частинах воно складалося не менше ніж з дев'яти дубових колод, розколотих навпіл, частина їх просіла в яму. Довжина колод 2,9 м, товщина — 0,3 м. У Пн частині, на уступі, лежав дерев'яний виріб завтовшки 5,0—10,0 см трапецієподібної форми 3,4 × 0,6—0,9 м, видовбаний зі стовбура дуба. Його права бортова частина провалилася в яму. Висота борта 0,4 м, товщина не менше ніж 4,0 см. Можливо, це рештки перевернутого догори дном човна-довбанки, що попервах, мабуть, стояв на лівому борті. Зсередини простежені сліди обробки жирною й смолистою речовинами, а в «кормовій» частині — сліди випалу. У Пн-С частині, теж на уступі, під цим виробом були рештки жовтого ремня? з органічної речовини (шкіра?) завширшки 2,0 см, аналогічні фрагменти виявлені також на перекритті у Пд-С частині. Під дерев'яним виробом лежали рештки колеса (1) — частково на уступі, частково на перекритті, фрагменти якого провалилися в яму.

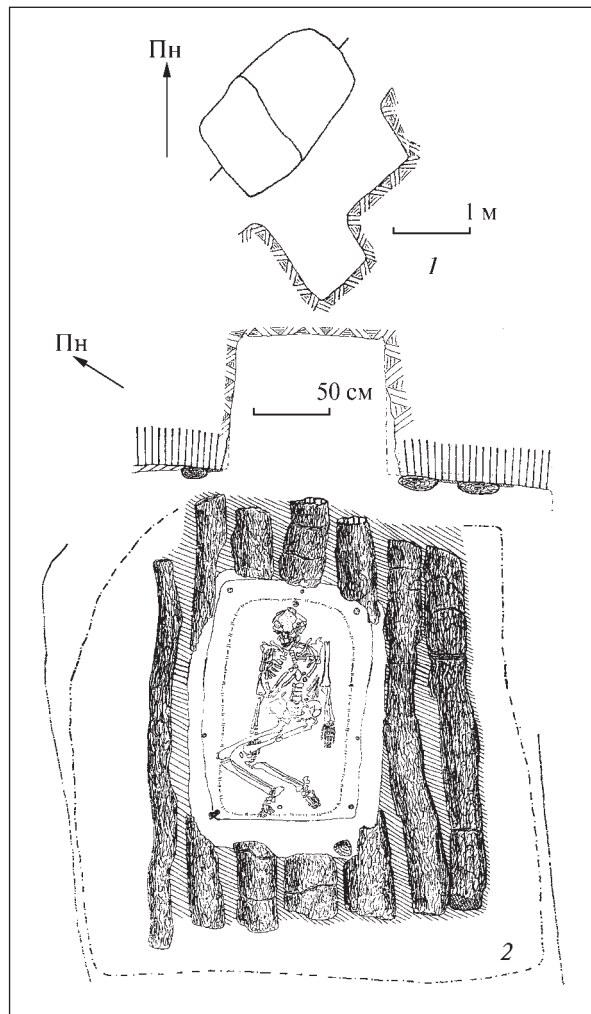

Рис. 3. Суголейська Могила: 1 — поховання 22; 2 — поховання 14

Нижче уступу яма прямокутна в плані, 2,1 × 1,1 м, орієнтована ПдЗ—ПнС. Дно на глибині 6,48 м (1,4 м від уступу). Скелет чоловіка 45—50 років лежав скорчено на спині головою на ПдЗ. Руки випростані, ноги, зігнуті колінами догори, впали праворуч. На кістках слабкі сліди вохри, інтенсивніше був забарвлений череп. Ступні стояли на колесі (2), вкладеному на дні. Справа від черепа стояв горщик (3). На дні коричнева тлінь від підстилки, а по кутках і по центру стін — ямки діаметром 8,0 см і завглибшки 7,0—21,0 см. Дерево в них не виявлено.

1, 2. Суцільні дубові колеса з випнутою ступицею збереглися погано. На одному в основі ступиці був жолобок. Реконструйований діаметр коліс 70,0 см, ступиць — 20,0 см, висота ступиць 10,0 см, діаметр отворів 6,0 см (рис. 6, 1, 2).

3. Гостродонний горщик яйцеподібної форми з короткою прямою горловиною, зверху та зсередини вкритий розчесами. Край вінця прикрашений заціпами. В основі горловини — го-

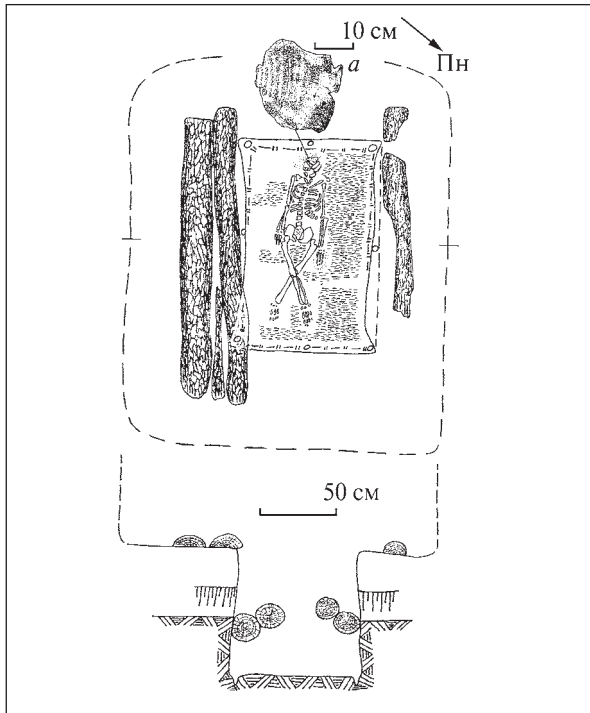

Рис. 4. Сугоклейська Могила, поховання 8: а — розмальований вохрою череп

ризоньтальна шнурова лiнiя, вiд якої вниз спускаються трикутники з потрiйних лiнiй шнура вершинами вниз. У тiстi домiшка крупнотовченого шамоту. Висота горщика 34,0 см, дiаметр вiнець 19,0 см, тулуба — 27,0 см (рис. 6, 3).

Поховання 5 (рис. 7) розмiщувалося за 16,8 м на С вiд 0. На глибинi 4,58 м виявлено захiдний край могили, схiдний був дещо нижче по схилу насипу. Яма прямокутна в планi, 4,7 × 4,2 м, орьентована Пн—Пд. На глибинi 4,69—4,81 м залягав верхнiй рiвень перекриття у виглядi дерев'яної рами розмiрами 4,2 × 2,6 м, на яку вздовж були вкладенi обробленi жердини (рис. 7, 1). Товщина брусків рами 5,0 см, жердин — 3,0 см. Значна частина жердин просiла в яму. Дерево вцiлiло погано. У Пн-С кутку була конструкцiя у виглядi вкладеного поперек рами бруса, на i пiд яким лежали вздовж чотири короткi жердини (рис. 8, 4). Можливо, це рештки яра примiтивного рамкового типу (Кожин 1985, табл. 1). Через стан деревини простежити деталi не вдалося. Довжина верхнього бруса щонайменше 1,3 м, ширина — 5,0 см. Бiля схiдного краю рами лежав трохи вигнутий брус (дишло?), вцiлiла його довжина 1,8 м, ширина 5,0 см.

Нижче, на глибинi 4,90—5,02 м, на уступах, лежав другий шар перекриття (рис. 7, 2) з дев'яти вкладених упоперек колод, расколотих навпiл, дiаметром 0,2—0,3 м. На кiнцях декот-

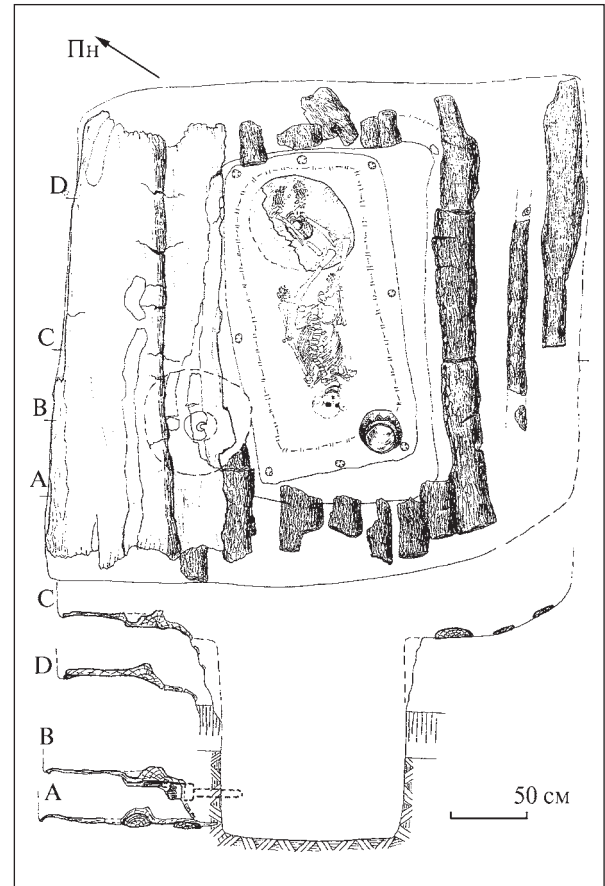

Рис. 5. Сугоклейська Могила, поховання 20

рих були виразнi слiди вiд рубального знаряддя. У пiвнiчній i схiдній частинах, на уступах, рештки коричневої та бiлої органiчної тлiнi. З Пн перекриття було обмежене дошкою, до Пн-З частини якої примикав дерев'яний «бу-кранiй» (1).

Нижче уступу яма прямокутна в планi, 2,4 × 1,7 м (рис. 8, 1), дно на глибинi 6,66 м (1,67 м вiд уступу). У заповненнi траплялися рештки обох перекриттiв, а також зуб коня. Серед того дерева виявлено предмет (2), а також фрагменти дерев'яних брусків, прямокутних i овальних у перетинi, розмiрами 5,0 × 3,0, 4,0 × 4,0 та 2,0 × 1,5 см. На днi ями, пiд захiдною стiною, стояли чотири колеса (фото 2, 1) приставленi одне до одного. Колеса добре збереглися i мали золотаво-рожевуватий колiр (3).

Похований лежав у дерев'янiй рамi (рис. 8, 1) iз чотирьох тонких дошок, край яких були вигнутi назовнi. Висота їх 21,0 см, товщина 1,0 см, розмiри рами 1,9 × 1,2 м. Бiля Пд стiни рами лежали двi тонкi дошки, що, можливо, нависали над нею. Скелет чоловiка 30—35 рокiв лежав скорчено на спинi головою на Пн. Череп повернутий праворуч, руки випростанi. Ноги, зiгнутi

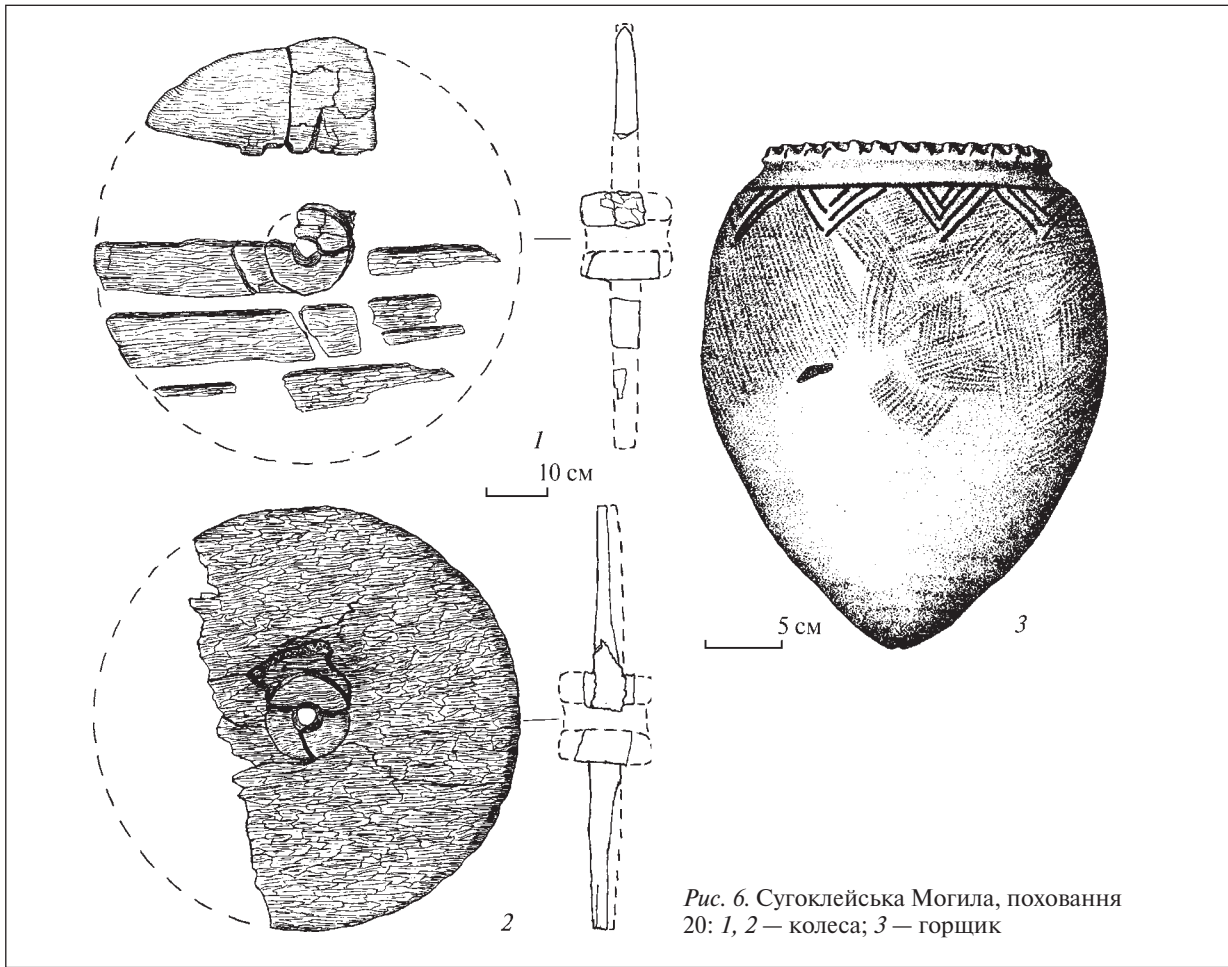

Рис. 6. Сугоклейська Могила, поховання 20: 1, 2 — колеса; 3 — горщик

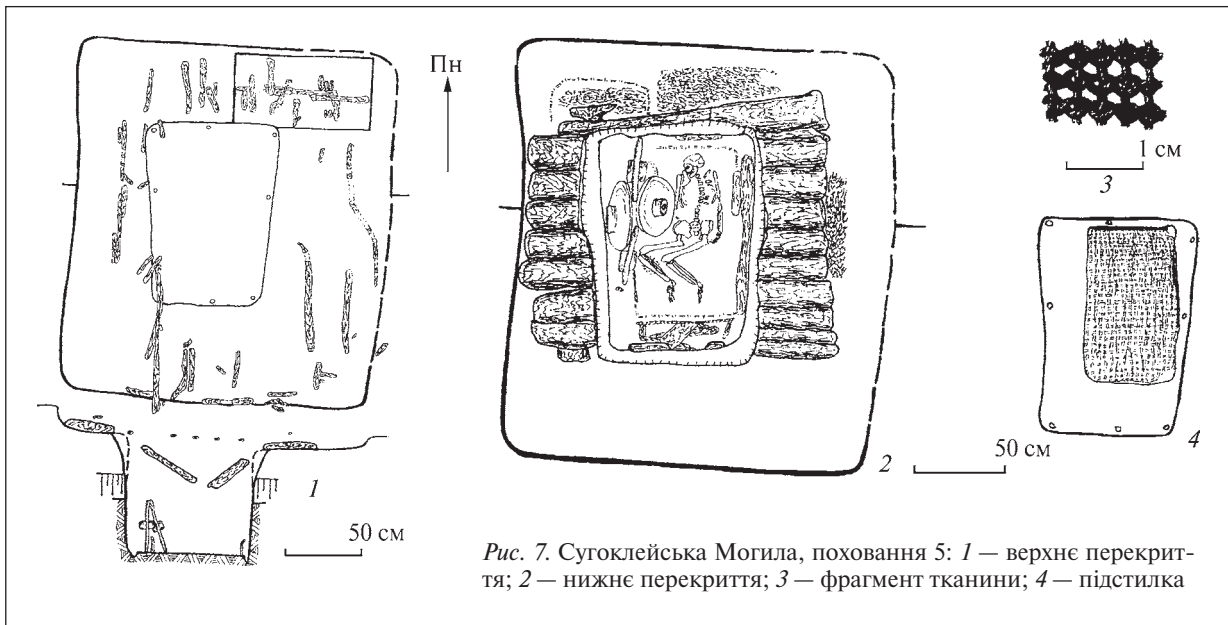

Рис. 7. Сугоклейська Могила, поховання 5: 1 — верхнє перекриття; 2 — нижнє перекриття; 3 — фрагмент тканини; 4 — підстилка

колiнами догори, упали праворуч. Череп i кiстки нiг забарвленi яскраво-червоною вохрою. Пiд правою ногою були фрагменти тканини рослинного походження простого полотняного плетення (рис. 7, 3), а справа вiд черепа — решт-

ки дерев'яної чашi (4). На днi могили пiдстилка в п'ять шарiв: верхнiй — бiла органiчна i коричнева тлiнь (шкiра?); нижче — шар iз поздовжньо вкладених дерев'яних плашок завширшки 2,0 см, скрiплених за допомогою пазiв (рис. 8,

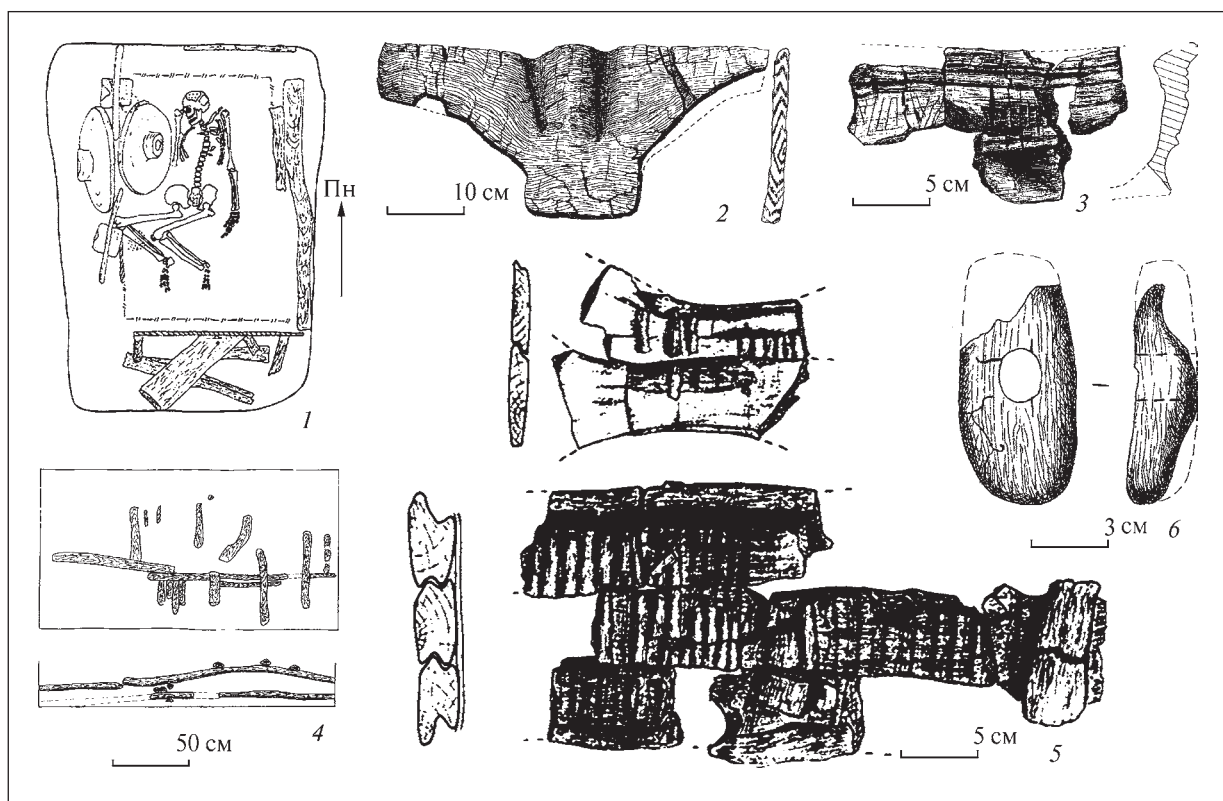

Рис. 8. Сугоклеїська Могила, поховання 5: 1 — план; 2 — дерев'яний «букраній»; 3 — дерев'яна чаша; 4 — фрагмент верхнього рівня перекриття; 5 — фрагменти настилу; 6 — дерев'яний предмет

5). Нижче було два шари стебел комиша? та рослинна циновка простого плетіння. У районі черепа виявлено дві стулки *Unio*. На дні могили по кутках і по центру стін розміщувались ямки напівкруглої форми діаметром 7,0–8,0 см і завглибшки 9,0–13,0 см (рис. 7, 1). На стінах могили — глибокі вертикальні сліди від землерийного знаряддя на зразок кирки.

1. Дерев'яний виріб у вигляді трапецієподібної фігури з боковими заокругленими виступами («рогами»), один пошкоджений кротовиною. У центральній частині — дві неглибокі рельєфні виїмки. Розміри виробу 50,0–20,0 × 20,0 см, товщина 2,0 см (рис. 8, 2; фото 2, 2).

2. Дерев'яний фрагментований підовальний виріб з овальним отвором у центрі. Довжина 7,5 см, ширина 4,5 см, товщина 2,4 см, розміри отвору 2,0 × 1,6 см (рис. 8, 6).

3. Дубові суцільні колеса. В основі ступиць є жолобок. Діаметр коліс 65,0 см, ступиць — 20,0 см, отвору — 6,0 см, висота ступиць 10,0 см, товщина коліс 4,0 см (рис. 9)².

² На рисунку подано нинішній стан коліс після попередньої консервації.

4. Фрагмент дерев'яної чаші з широким бортиком по краю та плоским? дном. Під вінцями чаша оздоблена різьбленими горизонтальними лініями, на тулубі — вертикальними штампованими. Висота 10,0 см (рис. 8, 3).

Поховання 10 (рис. 10) впусне за 19,0 м на ПдС від 0. На рівні впуску (4,9 м) було перекрите поперек укладеними сімома плахами. Яма прямокутна в плані, 1,7 × 1,2 м, орієнтована ПдЗ–ПнС. Дно на глибині 5,95 м (1,05 м від рівня впуску). Поховання парне. Скелет чоловіка 40–45 років лежав скорчено на спині головою на ПдЗ. Руки випростаті, ноги, зігнуті колінами догори, впали праворуч. У його ногах лежав скелет дитини 10–11 років: скорчено на правому боці головою на Пн. Під черепом дитини рідкою червоною вохрою нанесено рисунок, що нагадує «сердце». Розміри 40,0 × 25,0 см, товщина шару фарби 0,5 см. За його черепом на шарі вохри лежали дрібні кістки тварини. На дні коричнева тлінь, а по кутках могили та по центру довгих стін — скісні ямки діаметром 5,0 см і завглибшки 4,0–9,0 см без слідів дерева.

Поховання 11 (рис. 11, 1) розміщувалося за 21,0 м на ПдС від 0. Яма прямокутна в плані, 1,35 × 1,05 м, орієнтована ПнЗ–ПдС. На гли-

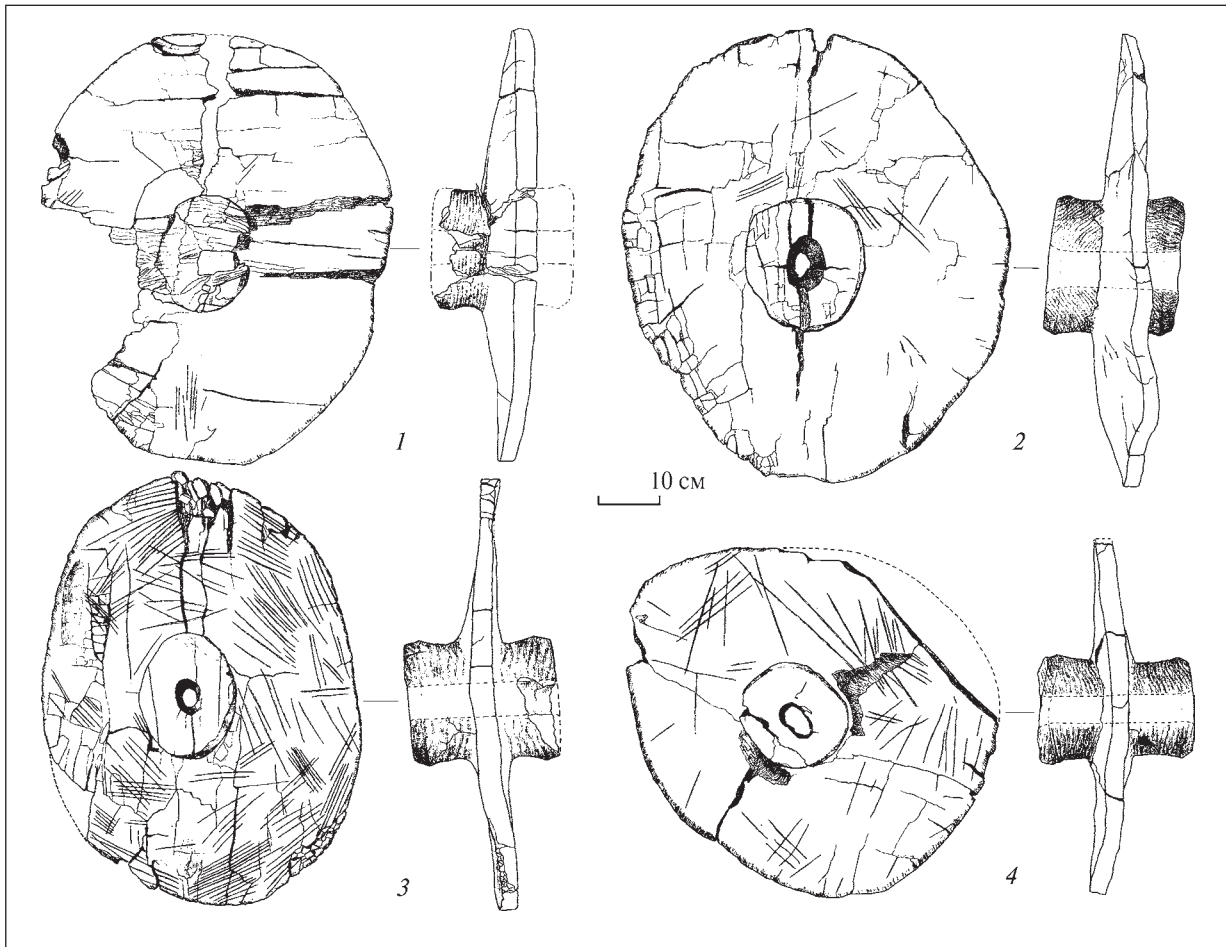

Рис. 9. Сугоклейська Могила, поховання 5: колеса

бині 5,83 м уздовж довгих стін влаштовані уступи, на які спиралося перекриття з п'яти дощок завдовжки 1,2 м і завширшки 0,2 м. Нижче перекриття яма прямокутна із заокругленими кутками, 1,35 × 0,80 м, дно на глибині 6,26 м (0,48 м від перекриття). Скелет дитини 5—7 років лежав скорчено на лівому боці головою на ПнЗ. Перед лицем горщик, на дні біла тлінь від органічної підстилки, а по кутках і по центру стін — ямки діаметром 5,0 см і завглибшки 5,0—10,0 см.

Горщик яйцеподібної форми з невисокою горловиною та роздутими плічками. В тісті домішка піску. Зовні та зсередини расчеси. Висота 14,0 см, діаметр вінець 11,6 см, тулуба — 14,8 см (рис. 11, 2).

Поховання 12 (рис. 11, 3) впущене за 18,0 м на ПдС від 0. Яма прямокутна в плані з заокругленими кутками, 1,10 × 0,75 м, орієнтована З—С. Дно на глибині 6,09 м. Скелет дитини віком до 2 років лежав скорчено на лівому боці головою на З. Перед лицем — пляма вохри, за спиною — кістки тварини, на дні — біла тлінь.

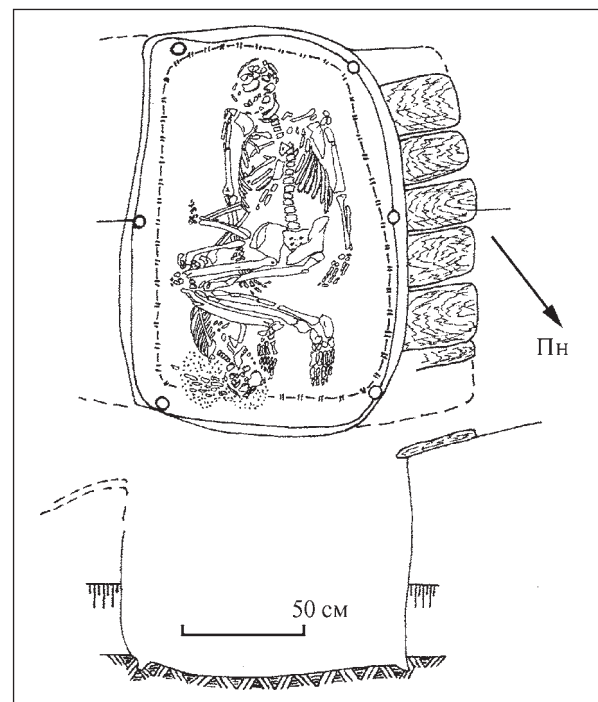

Рис. 10. Сугоклейська Могила, поховання 10

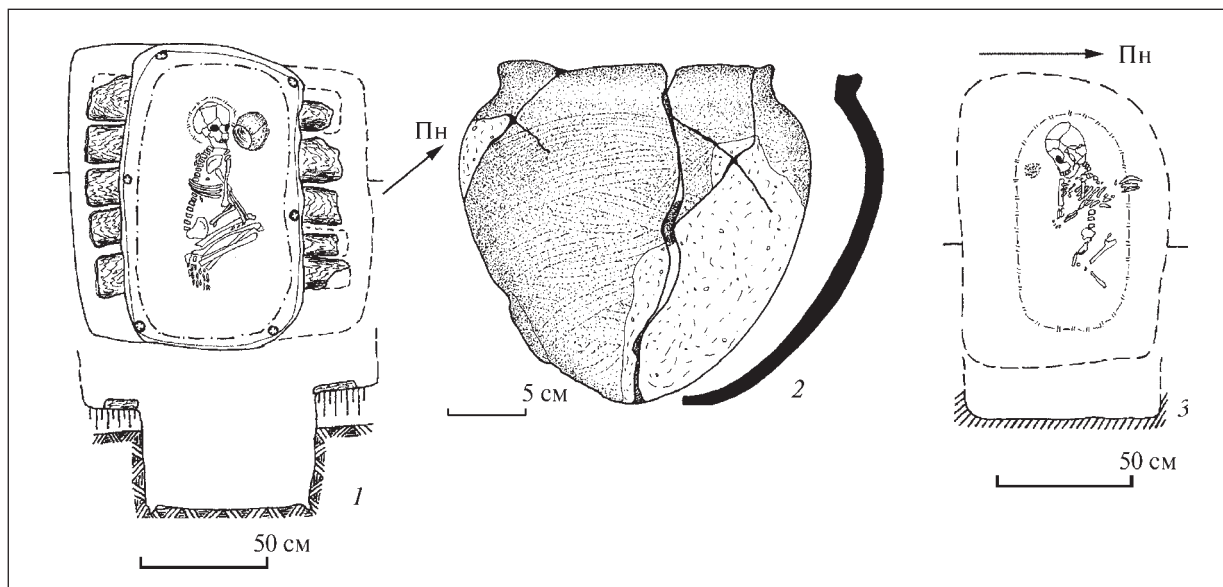

Рис. 11. Сугоклейська Могила: 1 — поховання 11; 2 — горщик із поховання 11; 3 — поховання 12

Поховання 16 (рис. 12, 1) впушене за 17,0 м на С від 0. Північна частина могили зруйнована новітньою траншеєю. На глибині 5,79 м влаштовано уступи, на які спиралося впоперек вкладене дерев'яне перекриття. Нижче нього яма прямокутна в плані з заокругленими кутками, $1,56 \times 1,15$ м, орієнтована 3—С. Дно на глибині 6,26 м (0,47 м від уступу). Скелет чоловіка 45—50 років лежав скорчено на лівому боці головою на 3. Праворуч на лобній тим'яній кістці сліди травми — отвір $6,7 \times 2,0$ см. Потужний удар призвів до компресійного перелому кістки, травми мозку та смерті. Череп і коліна забарвлені червоною та рожевою вохрою. Ліворуч від черепа розміщувалися горщик (1) і чотири ратиці вівці/кози? (рис. 12, 3), за спиною — дерев'яна булава (2), у заповненні знайдено осколок кременя. На дні коричнева тлінь, під черепом сліди подушки, а по кутках і по центру стін — ямки від кілків діаметром 6,0 см і завглибшки 3,0—5,0 см.

1. Круглодонний горщик яйцеподібної форми з короткою горловиною. Край вінець приплюснутий. На шийці три горизонтальні прокреслені лінії, нижче, до дна включно, — «ялинка» із врізних ліній та відбитків дрібнозубчастого штампа. В центральній частині орнамент розділений трьома горизонтальними лініями відбитків штампа. Висота горщика 18,0 см, діаметр вінець 19,5 см, тулуба — 23,0 см (рис. 12, 2).

2. Навершя дерев'яної булави грибоподібної форми. Діаметр 4,5 см, довжина держака 30,0 см (рис. 12, 4). Цей виріб унікальний для ЯК, але такі відомі в катакомбних інгульських

похованнях (Bunjatjan, Kaiser, Nikolova 2006, Abb. 83, 2).

Поховання 24 (рис. 13) було за 19,0 м на ПдЗ від 0. На глибині 5,28 м виявлено рослинне перекриття, на якому поперек могили вкладені плахи. Перекриття лежало на схилі передостаннього насипу, тож Пн-З його частина була на 0,15 м нижче за Пд-С. Це дозволяє припустити, що насип зводили одночасно зі здійсненням поховання. Перекриття $1,85 \times 1,55$ м. Нижче нього яма прямокутна в плані з заокругленими кутками, $1,45 \times 0,65$ м, орієнтована ПнЗ—ПдС. Дно на глибині 6,14 м (0,86 м від уступу). Скелет особи 16—18 років лежав скорчено на спині головою на ПнЗ. Руки випростані, зігнуті колінами догори ноги впали праворуч. Під черепом сліди подушки та фрагмент мотузки, на черепі та ступнях — сліди вохри. Невеличкі шматочки вохри лежали біля правої руки та стоп. На дні коричнева тлінь, а по кутках і по центру стін — ямки діаметром 3,0—5,0 см і завглибшки 5,0—7,0 см.

Поховання 26 (рис. 14, 1) впушене за 23,0 м на ПдЗ від 0. Дерев'яне перекриття, вкладене поперек могили, розміщувалося на глибині 5,56 м. Його Пн-С край лежав на 0,13 м вище ніж Пд-З. Можливо, поховання влаштоване на схилі передостаннього насипу, як і попереднє. Яма прямокутна в плані, $1,5 \times 1,0$ м, орієнтована ПнС—ПдЗ. Дно на глибині 6,19 м (0,65 м від рівня впуску). Скелет чоловіка 35—40 років лежав скорчено на животі. Череп на лівій скроні. Ліва рука випростана, права — зігнута, її кисть біля щелепи. Перед лицем лежала рати-

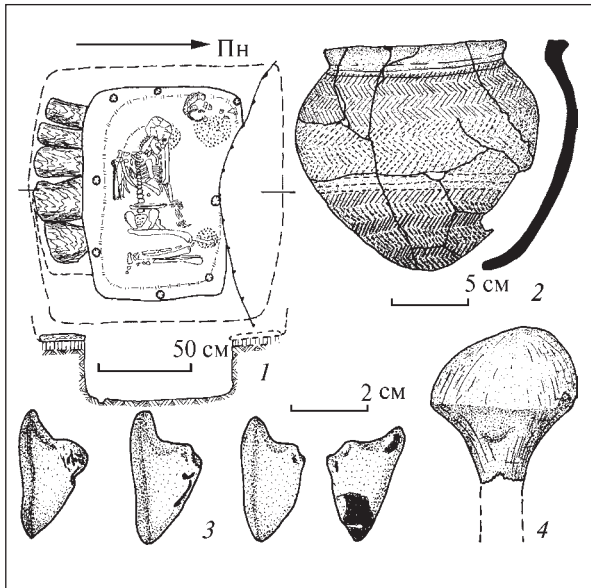

Рис. 12. Сугоклейська Могила, поховання 16: 1 — план; 2 — горщик; 3 — ратиці; 4 — фрагмент дерев'яної булави

ця вівці/кози?, а за лівим ліктем — кістяна трубочка з пташиної кістки з обрізаними кінцями завдовжки 7,0 см і діаметром 1,0 см, поряд — ратиця вівці/кози (рис. 14, 2, 3). Під черепом вохра, а навколо нього тлінь від сплетеного з рослинної сировини виробу. На дні коричнева тлінь від підстилки, а по кутках — ямки діаметром 5,0—7,0 см і завглибшки 4,0—7,0 см.

Поховання 13 — єдине тут катакомбної культури (рис. 15, 1) — впусне за 23,0 м на ПдС від 0. Вхідна яма, округла в плані, була забита глиною. Діаметр її 1,70 м, дно на глибині 7,55 м. Камера влаштована у Пн-З стіні. Округлий вхідний отвір мав діаметр 0,6 м. Тут траплялися рештки дерев'яного заслону. До камери вів дромос завдовжки 0,5 і завширшки 0,5—0,6 м. Овальна в плані камера, 2,45 × 1,60 м, орієнтована ПдЗ—ПнС. Дно на глибині 7,86 м. Скелет чоловіка 45—50 років лежав випростано горілиць головою на ПдЗ. На правому виску вдавнення діаметром 4,0 см від удару тупим предметом. Він спричинив мікротріщини черепа зовні, а також запалення ззовні та зсередини склепіння черепа. Таким чином, чоловік жив якийсь час після травми. Справа від черепа горщик (1), біля правого плеча сокира (2), під лівою лопаткою пірамідальний шмат вохри. На дні коричнева тлінь.

1. Плоскодонний горщик з невисокою горловиною, що завершується комірцем. Зовні та зсередини вкритий расчесами, а зовні забарвлений червоною вохрою. Висота 12,5 см, діаметр вінець 9,0 см, тулуба — 16,5 см, дна — 8,5 см (рис. 15, 2).

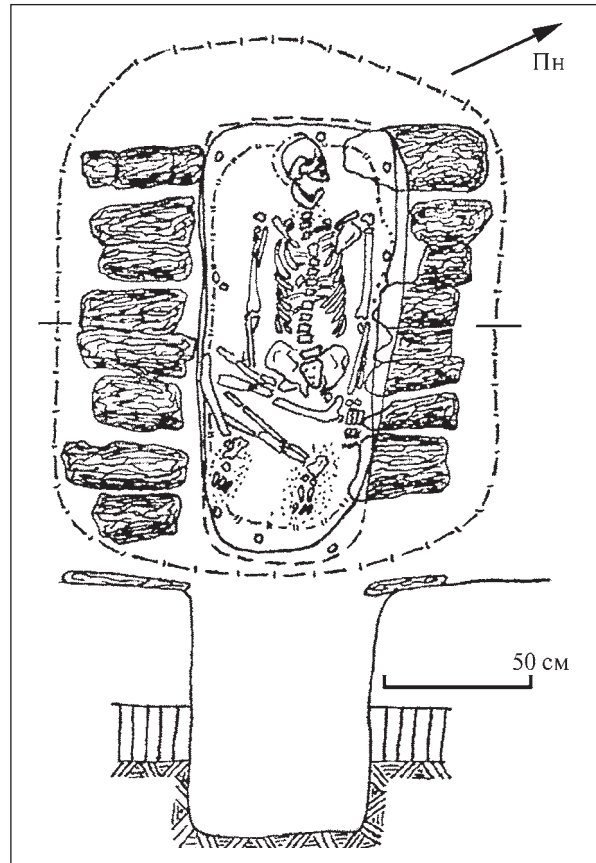

Рис. 13. Сугоклейська Могила, поховання 24

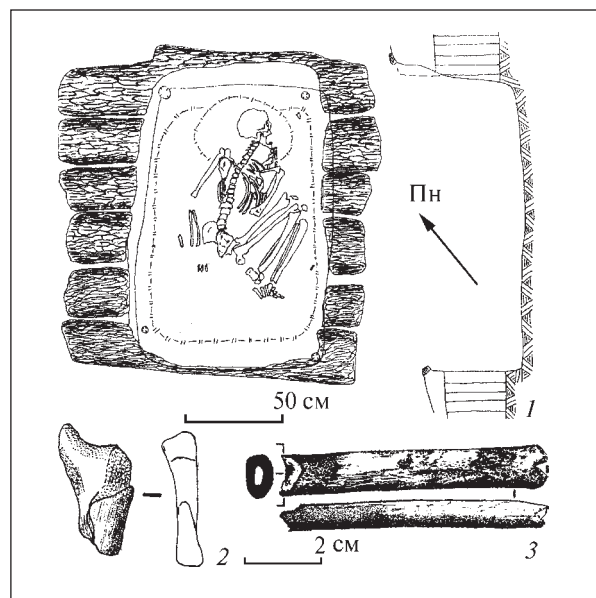

Рис. 14. Сугоклейська Могила, поховання 26: 1 — план; 2 — ратиця; 3 — кістяна трубочка

2. Кам'яна сокира з ледь виділеним обухом. Плоска грань оздоблена прокресленими лініями. Довжина 9,0 см, ширина леза 3,9 см, обуха — 2,8 см, діаметр отвору 2,2 см (рис. 15, 3).

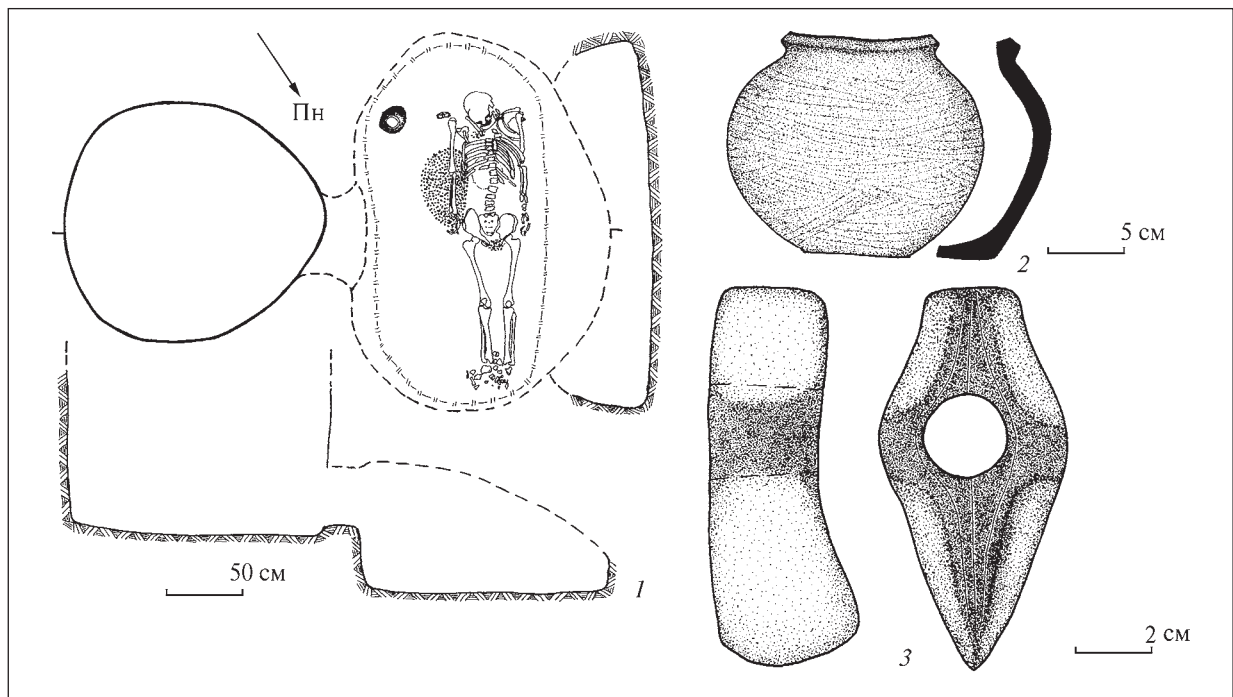

Рис. 15. Сугоклейська Могила, поховання 13 катакомбної культури: 1 — план і перетин могили; 2 — горщик; 3 — кам'яна сокира

Транспортні засоби із Сугоклейської Могили на тлі інших знахідок

Подані тут матеріали ЯК певною мірою унікальні. Це, зокрема, стосується поховань, які супроводжувалися деталями возів. Нині в Північному Надчорномор'ї зафіксовано до 70 поховань ЯК з возами чи їхніми деталями (Избицер 1993; Иванова, Цимиданов 1993; Кульбака, Качур 2000). На цьому тлі наші поховання вирізняються певною оригінальністю. Це, поперше, розміщення коліс. Найпоширенішим у ЯК був звичай вкладати частини розібраного воза, головню колеса, навколо могили, на уступі або перекритті (Избицер 1993). Тут нам відомо лише два поховання, де частини возів були вміщені в могилу, а саме, Етулія 1/14³ (Серова 1981) і Курчі 20/16 (Иванова 1989) у Дністро-Дунайському межиріччі. Ширше такий звичай відомий у ранньокатакомбних племен (Избицер 1993). Винятковим є розташування колеса в похованні 20 — під ногами небіжчика.

Вміщення коліс у могилу у вертикальному положенні сприяло їх збереженню. Стан диска та обода коліс із поховання 5 дозволяє стверджувати, що ними не користувалися повсякдень, і вони (і, можна думати, віз) були виго-

товлені задля поховання, себто з ритуальною метою. Це підтверджує спостереження дослідників, що в поховальному обряді ЯК були задіяні й справжні вози, й, так би мовити, символічного призначення (Алексеева, Шмаглій 1985, с. 20 и др.).

Колеса з Сугоклейської Могили відносяться до типу суцільних дискових. Досі вважалося, що носії ЯК монтували колесо з трьох частин, тож знахідки суцільних коліс піддавали сумніву. Тому сприяло погане їх збереження та спричинене тим міркування, що велике суцільне колесо було важко виготовити (Избицер 1991, с. 99). Однак, схоже, такі колеса робили не тільки для ритуальних возів, а й задіяних у побуті. За оформленням ступиці наші колеса найближчі до знайдених у Подніпров'ї та Криму в похованнях ЯК і ранньокатакомбних: Старосілля 1/10, Болотне 14/28, Кам'янка-Дніпровська 11/9 (Шилов 1975; Корпусова, Ляшко 1990; Черных 1991).

Стан коліс дозволив простежити сліди металевих знарядь, якими їх виготовили. Параметри слідів збігаються з показниками лез бронзових тесел і доліт, знайдених у комплексах ЯК Північного Надчорномор'я (Коробкова, Разумов 2006). Інші дерев'яні деталі важко ідентифікувати. В першу чергу, це стосується брусків і жердин верхнього перекриття поховання 5. Ретельне їх виготовлення дозволяє припустити, що

³ Тут і далі в числівнику вказано номер кургану, в знаменнику — поховання.

вони, можливо, були складовими розібраного каркаса кузова воза на зразок шатра. Дворівневе перекриття з великих колод, нижче яких залягав шар жердин, вкладених поздовж і попереку, виявлено в Молдові — Кетроси 1/8 (Іванова 2001, рис. 3, б), але деталей від воза там не було. Як указувалося, не зовсім зрозумілий і виріб, що лежав у Пн-С частині перекриття, який припустимо міг бути ярмом.

Звернемо увагу на дерев'яну чашу, вперше зафіксовану в похованні ЯК, а також на дерев'яний виріб, виявлений в нижньому перекритті поховання 5. Цей унікальний витвір передає схематично голову бика. Прямих аналогій йому немає, але стилістично він нагадує зоо- та антропоморфні предмети з каменю. Дослідники розглядають їх як скіпетри або наверхня жезлів, що втілюють рогате божество, яке, можливо, поєднувало чоловічий і жіночий первні (Кубышев, Нечитайло 1988, с. 115—116). Найближчим до нашого є виріб з пісковика з поховання в Симферополі (там само, рис. 1). У нашому разі витвір, можливо, прикрашав борт візка, оскільки становив разом з розміщеною поряд дошкою ціле. Зауважимо, що «букраній» і припустимо ярмо лежали симетрично на протилежних кінцях Пн краю могили.

Можливо, небіжчик був покладений у кузов у вигляді рами з ретельно оброблених тонких дощок. Не зрозуміло, як вони були скріплені. Те само стосується й способу з'єднання бортів з днищем, що складалося з кількох шарів циновки та дерев'яного каркасу, поверх яких був товстий шар шкіри. Подібна конструкція днища простежена в ранньокатакомбному похованні Боровка 1/17. І.Ф. Ковальова припускає, що там борти кузова скріплювали з днищем через обплітання рами (Ковалева 1999, с. 101). Не зрозуміло, чи було те в нашому випадку за висоти бортів 21,0 см, тим паче, що кузов могли розібрати й покласти в могилу лише частину його.

Незвичний і виріб у вигляді видовбаної колоди, що перекривав поховання 20. Можливо, то був кузов воза, на що вказують покладені в могилу два колеса. Але виникає запитання, чи міг цей великий і важкий виріб — розмірами щонайменше $3,4 \times 0,6-0,9$ м за висоти бортів 0,4 м — слугувати кузовом, навіть якщо віз призначався тільки для поховальної церемонії? Відповісти на нього складно, оскільки простежити якісь деталі всередині не вдалося, а другий борт не вцілів.

Відомо кілька поховань доби бронзи, в яких виявлено видовбаний зі стовбура кузов воза. Це, зокрема, саркофаги Ухтамишських курганів 1 і 3, датовані середньобронзовим віком Да-

гестану. Але розміри та пропорції їх зовсім інші (Котович, Котович, Магомедов 1980, с. 47—51, рис. 4). Відомий візок з ранньокатакомбного поховання Мар'ївка 11/27 мав днище $1,20 \times 0,75$ м і заввишки 0,15 см, видовбане як корито зі шматка дерева (Пустовалов 2000, с. 306, рис. 10, 3). Невеликі розміри мала колода в дитячому похованні ЯК Григорівка 3/14 (Тошев, Шахров 1992, с. 58, рис. 4, 5). Стосовно неї припускається, що вона могла імітувати човен чи ноші (там само, с. 69). Таким чином, нашу колоду навряд чи можна розглядати як кузов воза. Вірогідніше, то був човен-довбанка.

Попри те, що стратиграфічно не вдалося точно встановити послідовність поховань 8 і 20, безперечно, впущених після основного поховання 14, вони становлять найдавніший горизонт кургану. За винятком орієнтації, вони ідентичні аж до дерев'яних перекриттів, укладених уздовж могил. Певним хронологічним і культурним їх орієнтиром є горщик із поховання 20 (рис. 6, 3). Такий великий посуд рідко трапляється в могилах, але відомий на поселеннях. Горщик можна зіставити з посудом типу Б з шару 3 Михайлівського поселення (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 102, табл. XIV, XV). Та й загалом за формою та орнаментациєю він цілком вписується в уявлення про кераміку ЯК, що трапляється від Уралу до Дніпра.

Ми акцентуємо на цьому увагу, оскільки це важливо для визначення культурної належності поховань з возами Східної Європи. Адже рідкісні сукупні знахідки посуду й частин возів у похованнях ЯК спричинили певні розбіжності в їх культурній і хронологічній атрибуції. Найочевидніше це висловив М.А. Турецький: оскільки обряд поховання з частинами воза був доволі рідкісним у ЯК, то низка культурних груп (новотитарівська, старосільська та буджацька), де він представлений наймасовіше, має бути пов'язана з культурами нижньомихайлівсько-новосвободненського кола (Турецкий 2004, с. 33). Що при цьому мав на увазі автор, не зрозуміло: в майкопсько-новосвободненських пам'ятках колеса супроводжували лише два поховання, а в нижньомихайлівських вони не виявлені.

Ми не бачимо підстав розглядати такі поховання поза ЯК, зважаючи, зокрема, й на знахідку в певному сенсі «класичного» ямного горщика в похованні 20 та інші особливості поховального обряду. Через це за аналогії нашим можна навести чимало поховань з частинами возів з різних територій. Але найпоказовішими є вже згадані поховання Курчі 20/16 і

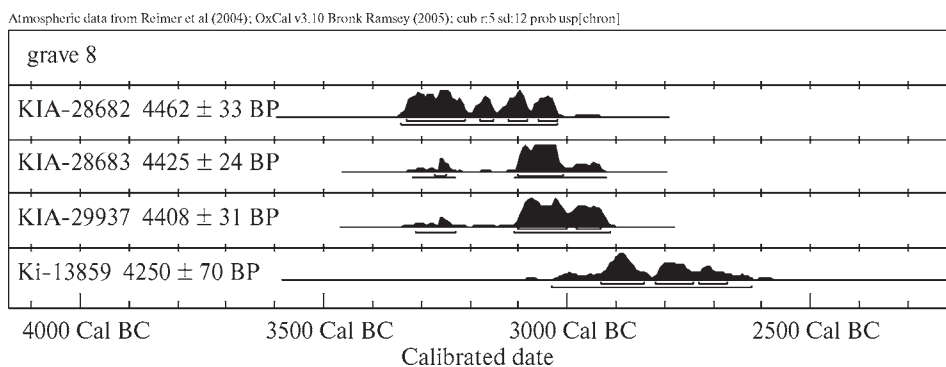

Рис. 16. Сугоклейська Могила, калібрація ^{14}C дат поховання 8

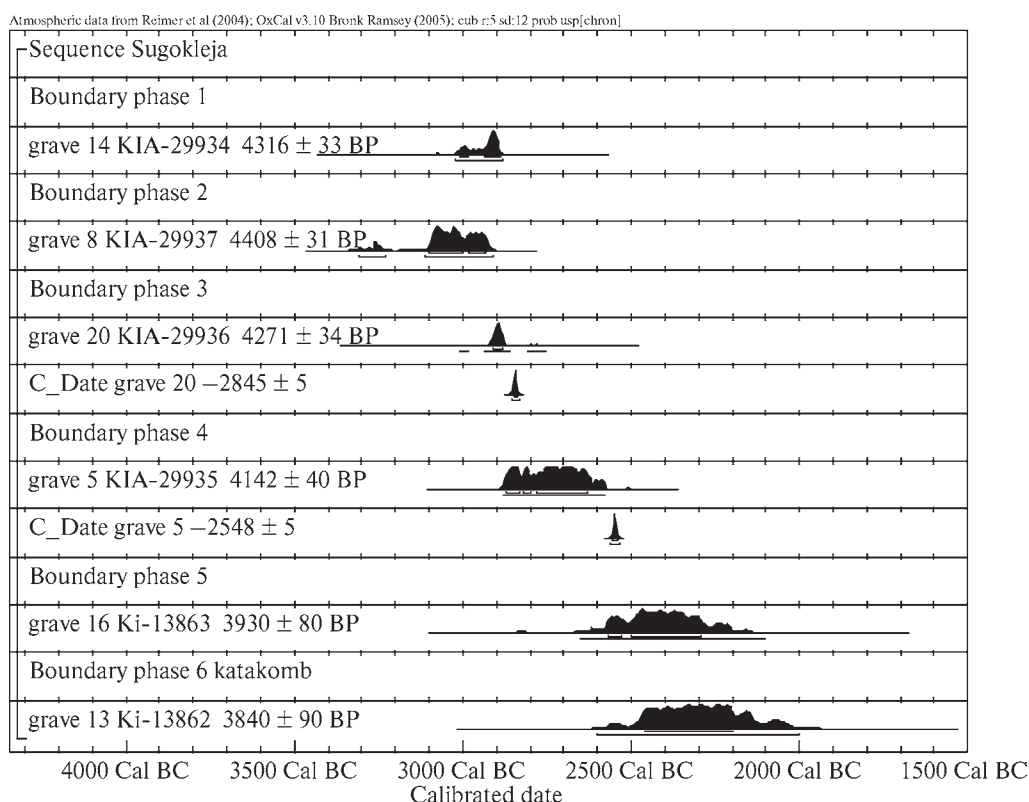

Рис. 17. Сугоклейська Могила, графік калібрації поховань, датованих ^{14}C

Балки 1/57 (Ляшко, Отрошенко 1988), з якими представлений могильник пов'язує ціла низка спільних рис.

^{14}C й дендродати поховань ЯК і катакомбної культури

Нагадаємо, простежена така послідовність поховань ЯК: 14, за ним 8 і 20, потім 5, а потім 10. Вони супроводжувалися значними досипками кургану. Замикає цю групу, очевидно, поховання 24. Їх об'єднує розміщення могил по колу та поза скелетів скорчено на спині. Відносна

взаємна позиція поховань — 11, 12, 16 і 26 — не встановлена. За збереження обрядових рис попередньої групи скелети в них лежали скорчено на лівому боці й один — на животі (поховання 26).

Для семи поховань ЯК і єдиного катакомбної культури отримано 13 ^{14}C дат: шість у Київській (Ки) і сім у Кільській (КІА) лабораторіях (табл.). Калібрація їх здійснена за програмою OxCal 3.10. Окрім кісток, порівняно добре вціліла деревина із перекриття могил і коліс дозволила отримати дендродати для трьох поховань (5, 8 і 20), що стали основою для побудови

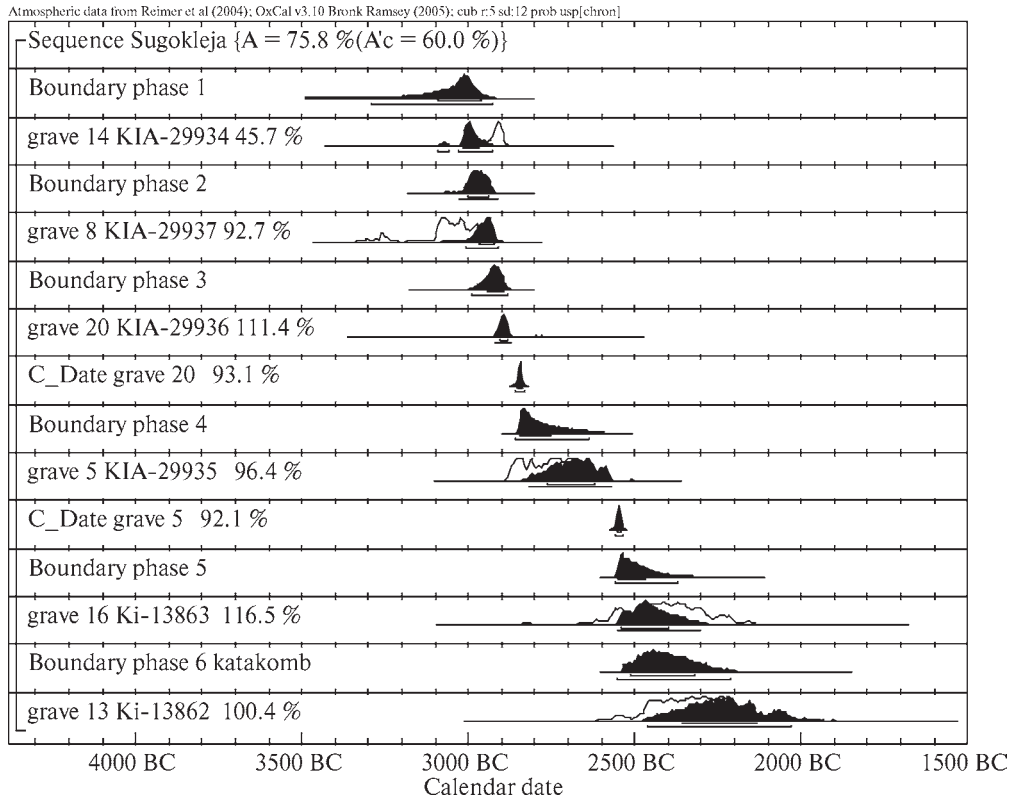

Рис. 18. Сугоклейська Могила, модельний графік датування поховань

Таблиця. Сугоклейська Могила. Радіовуглецеві та дендрохронологічні дати поховань

№ п/п	№ поховання	Матеріал	№ лабор.	Дата ¹⁴ C	Кал. дата 68,2 %	Кал. дата 95,4 %	δ13 C – %
1	п. 14	кістка	KIA-29934	4316 ± 33	3006(8,2)2994 2923(60,1)2884	3017(20,8)2976	-19,65 ± 0,14/ -18,73 ± 0,17
2	п. 20	кістка	Ki-13858	4370 ± 90	3310(1,1)3330 3290(5,5)3230 3110(61,6)2890	3400—2750	
3	п. 20	кістка	KIA-29936	4271 ± 34	2908(68,2)2880	2923(84,9)2864 2807(6,7)2778 2772(1,9)2759 2718(1,9)1707	-21,36 ± 0,20
4	п. 20	дендро-дата				2845 ± 5 до Р.Х.	
5	п. 8	кістка	Ki-13859	4250 ± 70	2930(32,4)2840 2820(24,6)2740 2730(11,2)2670	3030—2620	
6	п. 8	кістка	KIA-29937	4408 ± 31	3088(18,3)3059 3040(17,6)3011 2984(32,5)2925	3261(2,9)3240 3101(92,5)2917	-18,9 ± 0,12/ -23,85 ± 0,31
7	п. 8	дерево (кільця 97—94)	KIA-28682	4462 ± 33	3326(2,0)3318 3314(36,9)3228 3172(4,8)3160 3118(2,7)3109 3104(8,9)3083 3065(13,0)3032	3340(46,7)3206 3203(12,4)3147 3143(36,3)3018	-27,18 ± 0,14

№ п/п	№ поховання	Матеріал	№ лабор.	Дата ^{14}C	Кал. дата 68,2 %	Кал. дата 95,4 %	$\delta_{13}\text{C} - \%$
8	п. 8	дерево (кільця 22—28)	КІА-28683	4425 ± 24	3097(62,8)3017 2976(2,7)2971 2946(2,7)2940	3262(5,7)3240 3101(66,8)3005 3003(22,9)2923	-24,76 ± 0,13
9	п. 8	дендро-дата				3100—2900 до Р. Х.	
10	п. 5	кістка	Кі-13860	4630 ± 80	3630(4,2)3600 3530(58,8)3330 3210(3,0)3190 3160(2,2)3130	3650(95,4)3100	
11	п. 5	кістка	КІА-29935	4142 ± 40	2864(13,7)2830 2822(6,1)2807 2778(2,0)2772 2759(17,1)2718 2706(19,1)2660 2651(10,2)2624	2876(91,6)2919 2610(2,9)2598 2589(1,0)2584	-19,56 ± 0,26
12	п. 5	дендро-дата				2548 до Р. Х.	
13	п. 10	кістка	Кі-13861	3470 ± 90	1910—1680	2030(92,3)1600 1590(3,1)1530	
14	п. 24	кістка	Кі-13864	4340 ± 80	3090—2880	3350—2700	
15	п. 16	кістка	Кі-13863	3930 ± 80	2570(7,6)2530 2500(60,6)2290	2650(95,4)2100	
16	п. 13	кістка	Кі-13862	3840 ± 40	2460—2200	2600—2000	

дендрохронологічних шкал для доби ранньої бронзи цього регіону (див.: Neufner 2009).

Зіставлення ^{14}C дат, отриманих у двох лабораторіях для одних і тих само поховань, показує, що вони не дуже пересікаються. Найгірший результат демонструють дані Київської лабораторії. По-перше, її ^{14}C дати мають доволі низьку точність — стандартне відхилення становить ± 70—90. По-друге, із семи дат дві (поховання 10 і 5) слід вибракувати: Кі-13861 3470 ± 90 ВР і Кі-13860 4630 ± 80 ВР. У першому випадку дата cal 1910—1680 ВС (68,2 %) надто пізня та перечить стратиграфічній позиції поховання. Згідно з нею поховання 10 мало бути здійснено пізніше за інші ЯК та навіть катакомбне, впуснені в насип, зведений над ним. У другому випадку впускне поховання 5 постає ранішим за основне поховання 14. Зрештою, дата поховання 5 не співпадає з отриманою для нього в Кільській лабораторії — КІА-29935 4142 ± 40 ВР, а також дендрохронологічними, на чому зупинимося далі.

Сумніви викликає й дата поховання 24 — Кі-13864 4340 ± 80 ВР, оскільки це стратиграфічно пізні поховання постає синхронним основному похованню 14 — КІА-29934 4316 ± 33 ВР і

старшим за низку стратиграфічно раніших, також датованих методом ^{14}C . Дещо запізно є дата Київської лабораторії поховання 8 на тлі трьох, отриманих у Кільській лабораторії за різними матеріалами, що повністю співпадають (табл.). Відтак, із семи ^{14}C дат Київської лабораторії лише три (поховання 20 і 16 ЯК і 13 катакомбної культури) можна оцінювати як відносно коректні. Але й у цьому разі є певні сумніви щодо рівня достовірності дат поховань 20 і 16. Дата поховання 20 Кі-13858 4370 ± 90 ВР або cal 3310—2890 ВС (68,2 %) дещо старша та охоплює значно ширший діапазон ніж друга дата цього само поховання — КІА-29936 4271 ± 34 ВР або cal 2908—2880 ВС (68,2 %), що не підтверджується й даними дендрохронології. Що ж до поховання 16, то його єдина дата — Кі-13863 3930 ± 80 ВР або cal 2570—2290 ВС (68,2 %) — має надто широкий діапазон, але її можна уточнити через ^{14}C дату інгульського поховання 13 — cal 2460—2200 ВС. Остання дата має широкий інтервал, але цілком вписується в межі подібних пам'яток (Кайзер 2011).

Таким чином, достовірнішими постають дати ^{14}C Кільської лабораторії. За ними основне поховання 14 датується cal 3006—2884 ВС

(68,2 %). Для поховання 8 є три дати (рис. 16), дві з них отримані за різними кільцями колоди з перекриття і узгоджуються між собою. Третя дата cal 3088—2925 BC (68,2 %) за кісткою людини добре корелюється з датою кілець 22—28 вказаної колоди: 3097—2940 BC (68,2 %). Таким чином, дати перекриття й кістки співпали майже ідеально. Але, на думку К.-У. Neubner і Р. Grootes, поховання можна датувати в доволі широких межах 3100—2900 BC, що пов'язано з калібраційною кривою, яка не дозволяє встановити точнішу дату.

^{14}C дата поховання 20 лежить у діапазоні 2908—2880 BC (68,2 %), який можна суттєво звузити завдяки дендрохронологічним датам, отриманим за матеріалом колеса та згідно з якими воно було здійснене приблизно 2845 ± 5 BC.

Поховання 5 датується в широкому діапазоні 2864—2624 BC (68,2 %), який не співпадає з дендродатою колеса з цього ж поховання — приблизно 2548 BC. Таке неспівпадіння дат ^{14}C і дендрохронологічних можна пояснити однією причиною. Оскільки наявні дані ізотопного вуглецю та азоту ($\delta^{13}\text{C} = 19.56$) дозволяють вочевидь виключити «резервуарний ефект», що міг вплинути на ^{14}C дату кістки людини та подавнити її, то причиною може бути, на думку К.-У. Neubner, те, що порівнювані зразки дуба зі Східної Німеччини та наші доволі віддалені, хоча й демонструють статистично достовірні співпадіння (Neubner 2009).

Для зіставлення хронометричних і стратиграфічних даних ми скористалися Bayesian statistical analysis OxCal 3.10 для побудови вірогідної моделі. На ній (рис. 17; 18) доволі наочно проявилася невідповідність між датами поховань 14 і 8 попри те, що їхня послідовність чітко встановлена. Як вказувалося, навряд чи в цьому разі маємо справу з «резервуарним ефектом», виходячи зі значень $\delta^{13}\text{C}$ для кістки людини із поховання 8, а серія дат для цього поховання дозволяє впевнено розглядати їх як коректні. Найвірогіднішим поясненням отриманого розподілу, можливо, є незначна різниця в часі між цими похованнями, що було відзначено в ході розкопок кургану і що поки не можна виявити методом ^{14}C . У такому разі

з певною долею вірогідності поховання 14 і 8 були здійснені приблизно 3000—2950 BC. В інших випадках археологічні та хронометричні дані добре корелюються (рис. 18).

Дослідження Сугоклейської Могили не тільки поповнюють джерельну базу з ЯК унікальними знахідками, але й дозволяють дещо інакше поглянути на проблеми її хронології. Серія дат ^{14}C звідси досить наочно демонструє необхідність критичної їх оцінки. З одного боку, вперше для пам'яток ЯК Східної Європи отримано надійні дати для кількох поховань, зокрема в супроводі транспортних засобів, з іншого — ^{14}C дати Київської лабораторії в цьому разі демонструють низький ступінь достовірності. Неодноразово вказані протиріччя щодо коректності ^{14}C дат пам'яток ЯК різних регіонів, несумісності дат, отриманих за різними за вмістом вуглецю матеріалами та в різних лабораторіях, змушує з засторогою ставитися до них і поки що утримуватися від далекосяжних висновків (Rassamakin, Nikolova 2008). Отож, наша серія дат дозволяє суттєво подавнити появу пам'яток ЯК не тільки на Правобережжі Дніпра (верхів'я Інгула та Інгульця), а й у прилеглих до нього лісостепових територіях, між якими спостерігається значна подібність поховального обряду. Якщо досі час ЯК тут ми обмежували cal 2600—2250 BC (Nikolova 1999), то нині нижню межу можна впевнено посунути щонайменше до 3000 BC. Але верхня її межа, як і раніше, чітко не окреслюється. Єдина відносно коректна дата для найпізніших поховань нашого кургану, як відзначалося, має надто широкий діапазон, що не дозволяє уточнити верхню межу його поховань. Такою для кургану ЯК є дата катакомбного поховання 13: 2460—2200 BC.

Безперечно, особливе значення мають перші дендродати для Східної Європи. Хоча то тільки перші кроки, вони вселяють певний оптимізм і націлюють на подальшу ревізію дат ^{14}C , що намітилася останнім часом, вдосконалення самого методу та корекцію дат через всілякі поправки — себто все, що дозволяє просунути в уточненні хронології культур доісторичної Європи.

Алексеева И.Л., Шмаглей Н.М. Погребения с повозками ранней поры бронзового века Северо-Западного Причерноморья // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 15—22.

Иванова С.В. Погребение ямной культуры с повозкой в Одесской области // История и археология Нижнего Подунавья. Тез. докладов конф. — Рени, 1989. — С. 27—29.

Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 2001.

Иванова С.В., Цимиданов В.В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической общности // Археологический альманах. — 1993. — 2. — С. 23—34.

- Избицер Е.В.* Конструкция колес повозок эпохи ранней бронзы Восточной Европы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 99—100.
- Избицер Е.В.* Погребения с повозками степной полосы Восточной Европы и Северного Кавказа. III—II тыс. до н. э. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — СПб., 1993.
- Кайзер Э.* Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья // КСИА. — 2011. — **225**. — С. 15—27.
- Ковалева И.Ф.* О новом типе деревянных катакомбных повозок // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 97—104.
- Кожин П.М.* К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. — М., 1985. — С. 169—182.
- Коробкова Г.Ф., Разумов С.Н.* К изучению технологии изготовления цельных деревянных колес эпохи ранней бронзы // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2006. — **12**. — С. 87—91.
- Корпусова В.Н., Ляшко С.И.* Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму // СА. — 1990. — № 3. — С. 166—175.
- Котович В.Г., Котович В.М., Магомедов С.М.* Ухтамышские курганы // Северный Кавказ в древности и в средние века. — М., 1980. — С. 43—61.
- Кубышев А.И., Нечитайло А.Л.* Кремневый скипетр Васильевского кургана // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 107—118.
- Кульбака В., Качур В.* Індоевропейські племена України епохи палеометалу. — Маріуполь, 2000.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л.* Михайлівське поселення. — К., 1962.
- Ляшко С.И., Отроценко В.В.* Балковский курган // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 40—64.
- Ніколова А.В., Разумов С.М.* Поховання культури Бабине Сугоклеїської Могили // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 96—108.
- Пустовалов С.Ж.* Курган «Тягунова Могила» и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 296—321.
- Серова Н.А.* Исследования кургана у с. Этулия // Археологические исследования в Молдавии в 1974—1976 годах. — Кишинев, 1981. — С. 58—70.
- Тоцев Г.Н., Шахров Г.И.* Раскопки курганной группы у с. Григорьевка Запорожской области // ДСПК. — 1992. — **3**. — С. 49—70.
- Турецкий М.А.* Развитие колесного транспорта у племен ямной культуры в степной зоне Восточной Европы // Археологические памятники Оренбуржья. — 2004. — **VI**. — С. 31—37.
- Черных Л.А.* Деревянная повозка из катакомбного погребения у г. Каменка-Днепровская // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991. — С. 137—149.
- Шилов Ю.О.* Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я // Археологія. — 1975. — **17**. — С. 53—61.
- Bunjatjan K.P., Kaiser E., Nikolova A.V.* Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dneprgebiet. — Langenweissbach, 2006 (ZAKS. — **8**).
- Heußner K.-U.* Dendrochronologische Untersuchungen zu den Scheibenrädern aus dem Kurgan Sugokleja, Stadt Kirovograd/Ukrain // Eurasia Antiqua. — 2009. — **15**. — S. 235—237.
- Nikolova A.V.* Radiocarbon Dates from the Graves of the Yamnaya Culture at the Ingulets River (the Kirovohrad Region) // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150—1850 BC. — Poznan, 1999. — P. 81—102 (BPS. — **7**).
- Rassamakin Y.Ya., Nikolova A.V.* Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area // Import and Imitation in Archaeology. — Langenweissbach, 2008. — S. 51—87 (ZAKS. — **11**).

Надійшла 23.03.2012

А.В. Ніколова

АБСОЛЮТНАЯ ХРОНОЛОГИЯ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В СВЕТЕ ДЕНДРОДАТ

Публикуются результаты раскопок кургана в г. Кировоград, в частности 12 древнейших погребений — 11 ямной культуры и катакомбное. Насыпь представляла собой сложное земляное сооружение, возведенное над погребениями ямной культуры. Два погребения (5 и 20) сопровождалась частями транспортных средств (колеса и другие детали) и иными уникальными находками (деревянные булава, сосуд и др.).

Погребения не только пополняют источниковую базу по ямной культуре, но и, что особенно важно, благодаря относительно хорошему сохранению древесины дуба, впервые получены дендродаты, дополненные ¹⁴C датами двух лабораторий — Киевской и Кильской.

Анализ дат позволяет обратить внимание на два обстоятельства. Первое — при наличии значительного количества датированных методом ^{14}C погребений ямной культуры к ним следует относиться очень критически, в частности из-за случаев их несоответствия стратиграфической позиции погребений (в частности, и в нашем случае), а также расхождений, полученных по разным углеродосодержащим материалам и в разных лабораториях. Второе — опираясь на первые дендродаты, которые согласуются с датами ^{14}C Кильской лаборатории и не противоречат стратиграфической позиции погребений, появление памятников ямной культуры на Правобережье Днепра (верховья Ингула и Ингульца и прилегающие территории) можно уверенно датировать не позднее 3000 BC.

A.V. Nikolova

ABSOLUTE CHRONOLOGY OF YAMNA CULTURE IN THE BLACK SEA NORTH AREA IN LIGHT OF DENDROCHRONOLOGICAL DATES

Presented are the results of excavations of a barrow in Kirovohrad, namely of 12 ancient burials: 11 of Yamna culture and one of Catacomb culture. The mound formed a compound earth structure erected over Yamna culture burials. Two graves (5 and 20) contained carriers' elements (wheels and other details) and other unique finds (a wooden maul, a vessel, etc.).

The graves not only enrich the source base of Yamna culture, but what is more important, owing to relatively well preserved oak, wood dendrodates were obtained, which were supported by C14 dates in Kyiv and Kiel laboratories.

Analysis of the dates allows the author to draw attention at the two circumstances. First, a significant number of Yamna culture graves dated with C14 method should be viewed critically, for instance, because of cases where they do not correspond to burials' stratigraphic position (namely, in our case), and also discrepancies obtained from various carbon-containing materials and various laboratories. Second, based on the first dendrological dates corresponding to C14 dates by Kiel laboratory and not contradicting the burials' stratigraphic position, the occurrence of Yamna culture sites in the Dnipro River right bank region (the Inhul and Inhulets Rivers upper regions and adjacent areas) can be certainly dated not later than 3000 BC.

І.О. СНИТКО

ЩЕ РАЗ ПРО МЕЖІ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСА*

Зроблено спробу територіальної ідентифікації меж Ольвійської держави в контексті її історичного, політичного, соціально-економічного та культурного розвитку.

Ключові слова: Ольвія, поліс, хора, територія.

Попри тривале дослідження Ольвійського поліса питання його територіальних володінь, починаючи від доби грецької колонізації та надалі, досі дуже актуальне. Розв'язання цієї проблеми стримується різними підходами до встановлення можливих територіальних меж цієї держави, а також різною концептуальною оцінкою Ольвії як одного з найзначніших центрів античної цивілізації в Північ-

ному Причорномор'ї, а саме відмінностями у визначенні особливостей його політичної, соціально-економічної, культурної генези та просторово-структурного розвитку. Розробки в цьому напрямі розпочалися ще наприкінці 1960-х рр., коли такі науковці як В.Д. Блаватський, Я.В. Доманський, Н.В. Шафранська та Л.М. Славін чітко сформулювали саме поняття «хора Ольвійського поліса» стосовно навколишніх поселень і городищ (див.: Буйських 2007а, с. 67). Надалі ця проблема постійно була в полі зору багатьох дослідників. Для обґрунтування меж Ольвійської держави у певні періоди її розвитку вчені висували різ-

* Світлій пам'яті друга та колеги В.М. Отрешка присвячується.

Фото 1. Сугоклейська Могила: 1 — поховання 8, уламок черепа; 2 — поховання 16

Фото 2. Сугоклейська Могила, поховання 5: 1 — колеса; 2 — дерев'яний «букраній»